

PRACA NA KONKURS
„HISTORIA I KULTURA ŻYDÓW POLSKICH”
DLA UCZNIÓW SZKÓŁ PONADGIMNAZJALNYCH I DAWNYCH SZKÓŁ
PONADPODSTAWOWYCH WSZYSTKICH TYPÓW
VIII EDYCJA

ŻYCIE I DOKONANIA KAROLA KORNA

Bartosz Dębowski
kl. I E
Zespół Szkół Ogólnokształcących im. Armii Krajowej w Bielsku-Białej
Liceum Ogólnokształcące nr VI

SPIS TREŚCI

<u>Praca na konkurs</u> <u>„Historia i kultura żydów polskich”</u> <u>dla uczniów szkół ponadgimnazjalnych i dawnych szkół</u> <u>ponadpodstawowych wszystkich typów</u> <u>VIII edycja.....</u>	<u>1</u>
<u>Podziękowania.....</u>	<u>4</u>
<u>Wstęp.....</u>	<u>1</u>
<u>I.Życie Karola Korna.....</u>	<u>4</u>
<u>II.Budowle powstałe dzięki Karolowi Kornowi.....</u>	<u>5</u>
<u>1.Budowle sakralne.....</u>	<u>5</u>
<u>2.Budowle użyteczności publicznej.....</u>	<u>8</u>
<u>3.Budowle mieszkalne.....</u>	<u>12</u>
<u>4.Budowle przemysłowe.....</u>	<u>15</u>
<u>III.Działalność firmy „Karol Korn”.....</u>	<u>17</u>
<u>IV.Potomkowie Karola Korna.....</u>	<u>19</u>
<u>Zakończenie.....</u>	<u>20</u>
<u>Bibliografia.....</u>	<u>22</u>
<u>Przypisy.....</u>	<u>21</u>

PODZIĘKOWANIA

Chcę w tym miejscu podziękować wszystkim osobom, które umożliwiły mi napisanie tej pracy. Dziękuję mojemu nauczycielowi historii, panu Jackowi Żyrkowi za nakłonienie mnie do wzięcia udziału w tym konkursie. Dziękuję panu Jackowi Proszykowi za udostępnienie mi potrzebnych materiałów do pracy, zwłaszcza bardzo istotnych dla zilustrowania jej treści zdjęć, oraz za wskazanie mi i umożliwienie kontaktu z osobami, od których mogłem uzyskać dalsze informacje. Dziękuję pani Ewie Janoszek za udostępnienie mi przetłumaczonego na język polski artykułu biograficznego o bohaterze mojej pracy z niemieckiej gazety, za przekazanie mi listy budynków Karola Korna w Bielsku-Białej i za wyjaśnienie wątpliwości dotyczących źródeł do mojej pracy. Dziękuję panu Arturowi Szyndlerowi z Centrum Żydowskiego w Oświęcimiu za udzielone mi użyteczne wskazówki. Dziękuję panu Mirosławowi Ganobisowi z Oświęcimia za udostępnienie na potrzeby tej pracy znajdującej się w jego prywatnych zbiorach pocztówki przedstawiającej Wielką Synagogę w Oświęcimiu. Dziękuję moim Rodzicom za wyrozumiałość, wsparcie i recenzowanie pierwszych, znacznie nieudolniejszych od tej, wersji mojej pracy, co pozwoliło mi ją udoskonalić. Dziękuję panu Maciejowi Podworskiemu za wypożyczenie mi ważnego dla powstania tej pracy źródła. Dziękuję panu Januszowi Czaudernie za pomoc w wydruku i oprawie niniejszej pracy.

Wszystkim wymienionym bardzo serdecznie dziękuję za okazaną mi życzliwość, wyrozumiałość, przychylnie odniesienie się do moich próśb i poświęcenie mi ich prywatnego czasu - bez ich pomocy praca ta by nie powstała.

WSTĘP

Pracę tą zamierzam poświęcić opisaniu życia, twórczości i dorobku bardzo znaczącej dla Bielska-Białej postaci, jaką był Karol Korn. Na wybór właśnie tego tematu największy wpływ miało moje zafascynowanie wspomniałym budynkiem dworca głównego w Bielsku-Białej, zwłaszcza po jego gruntownej renowacji przeprowadzonej w ostatnich latach, dzięki której odzyskał pierwotną świetność. Co prawda, nazwisko Karola Korna nie pojawia się tam jako nazwisko architekta tylko budowniczego, ale zagłębiając się w historię powstania i funkcjonowania tego pięknego budynku starałem się też dowiedzieć coś więcej o osobie, która dworzec wybudowała. Im więcej dowiadywałem się o ogromnym dorobku architektonicznym i budowlanym mojego bohatera, im bardziej docierało do mnie jak wielki wpływ miała jego działalność na zmianę wizerunku miasta w czasach mu współczesnych i jak w dalszym ciągu ma wpływ na obecny charakter miasta, tym bardziej czułem potrzebę dotarcia do jak największej ilości informacji dotyczących jego życia i jego osiągnięć. Pod wrażeniem ilości i jakości budynków, które zaprojektował lub wybudował w naszym mieście doszedłem do wniosku, że bez tego człowieka i jego działalności (a także działalności firmy, którą stworzył), Bielsko-Biała wyglądałoby zupełnie inaczej, niż obecnie.

Zdziwiłem się jednak bardzo, kiedy zacząłem poszukiwać źródeł bibliograficznych do mojej pracy. Pomimo intensywnych poszukiwań, okazało się bowiem, że zarówno ilościowo, jak i objętościowo nie napisano o Karolu Kornie prawie nic (a jeżeli już gdzieś takie informacje się znajdowały, to były bardzo ogólne), zwłaszcza porównawszy te publikacje z jego dokonaniem i zasługami dla rozwoju nie tylko Bielska-Białej, ale także przecież innych miejscowości. Mała ilość informacji o tym człowieku, nieduża ilość niezbyt obszernych publikacji jego dotyczących, zmusiła mnie do zmiany koncepcji mojej pracy, której początkowo większą część zamierzałem poświęcić życiu Karola Korna. Ponieważ informacjami o jego życiu nie jestem w stanie zapełnić nawet całej strony, bardziej, niż zamierzałem

na początku skoncentruję się na tej części jego życia, która na stałe upamiętniła jego nazwisko w historii Bielska-Białej (i nie tylko) i odcisnęła swoje niezatarte piętno na takim, a nie innym wizerunku i charakterze mojego miasta – na architektonicznej i budowlanej działalności bielskiego architekta.

Wskutek wspomnianej wyżej określonej dostępności i ilości materiału bibliograficznego dotyczącego różnych aspektów problemów, które chciałem omówić w tej pracy, będzie ona obejmowała następujące zagadnienia:

- I. Życie Karola Korna
- II. Budowle powstałe dzięki Karolowi Kornowi
 1. Budowle sakralne
 2. Budowle użyteczności publicznej
 3. Budowle mieszkalne
 4. Budowle przemysłowe
- III. Działalność firmy „Karol Korn”
- IV. Potomkowie Karola Korna

Praca ta będzie ograniczona czasowo cezurą początkową odpowiadającą narodzinom Karola Korna. Nie będę określał cezurę końcowej niniejszej pracy, ponieważ zamierzam w jej toku przedstawić obecny stan niektórych zbudowanych przez Karola Korna budynków, a także wspomnieć krótko o jego potomkach.

Ram „terytorialnych” w niniejszej pracy, podobnie, jak ram czasowych, nie da się do końca precyzyjnie określić. Większość omawianych w niej zagadnień związanych jest z Bielskiem-Białą, natomiast niewielka pozostała część dotyczy innych miejscowości, w których znajdują się budowle wzniesione przy udziale Karola Korna. Tak więc praca, z drobnymi wyjątkami, zamykać się będzie terytorialnie w granicach Bielska-Białej.

W pracy tej, oprócz przedstawienia życia Karola Korna, zamierzam udowodnić, iż, jak już wyżej napisałem, bez Karola Korna i budynków po-

stawionych w Bielsku-Białej przez niego, miasto wyglądałoby zupełnie inaczej niż teraz. Prawdopodobnie nie byłoby wtedy zwane „małym Wiedniem”, które to miano przysporzyło mu w przeszłości i nadal przysparza (gdyż i obecnie zdarza się, że miasto jest tak nazywane) niemałego splendoru i powoduje zainteresowanie nim turystów wrażliwych na piękno architektury, oraz dumę jego mieszkańców.

I. ŻYCIE KAROLA KORNA

Karol Korn (ilustr. 1) urodził się w Wadowicach w roku 1852, w rodzinie żydowskiej. Uczęszczał do szkoły w Opawie, którą ukończył z najlepszym wynikiem; później studiował na Politechnice w Karlsruhe i na uniwersytecie w Wiedniu. Kształcił się tam pod kierunkiem profesorów architektury Heinricha von Ferstla i Theophila von Hansena. Był asystentem w szkole technicznej w Brnie, a potem w Bielsku. Ożenił się z Paulą z domu Tugendhat, z którą miał trzech synów: Felixa, Ottona i Fritza. Najszerzej znany jest dzięki działalności swojej firmy „Karl Korn”, na której prowadzenie koncesję otrzymał w roku 1882. Poza tym był właścicielem cegielni, kamieniołomu w Straconce (należącego wcześniej do jego brata, Juliusza) i tartaku, a przez pewien czas (ok. 1889-1904 r.) hotelu *Kaiserhof* (dzisiejszy „Prezydent”) w Bielsku, oraz. W uznaniu dla jego pracy, otrzymał od cesarza Austro-Węgier, Franciszka Józefa I, tytuł cesarsko-królewskiego radcy budowlanego (kaiserliche und königliche Baurat). Jego dziełami są liczne obiekty w Bielsku-Białej oraz innych miastach. Posiadał w swojej firmie budowlanej własną jednostkę straży pożarnej, co było wówczas rzadkością. Sprawował funkcję przewodniczącego Towarzystwa Budowlanego, był założycielem Związku Wsparcia przy Uniwersytecie Wiedeńskim, członkiem korporacji Franconia oraz członkiem Zarządu Izraelickiej Gminy Wyznaniowej.ⁱ Był filantropem; wspierał finansowo ubogie dzieci i studentów bez względu na ich wyznanie. Zmarł w roku 1906, w wieku 54 lat i został pochowany w rodzinnym grobowcu na cmentarzu Żydowskim w Bielsku-Białej. W czasie okupacji jego grobowiec został zdewastowany, a nagrobek – skradziony. W roku 1998, Karol Korn został uhonorowany przez władze Bielska-Białej ulicą swojego imienia.

II. BUDOWLE POWSTAŁE DZIĘKI KAROLOWI KORNOWI

Jak już wyżej wielokrotnie wspominałem, Karol Korn przyczynił się do powstania wielu budowli w Bielsku-Białej oraz innych miejscowościach. Ponieważ samo tylko wymienienie ich wszystkich zajęłoby już niezmiernie dużo miejsca, dlatego ograniczę się głównie do tych, które znajdują się, bądź znajdowały na terenie Bielska-Białej, czyniąc jednak, jak to zapowiedziałem we wstępie, parę wyjątków od tej reguły. Każdą z wymienionych przeze mnie budowli będę starał się krótko opisać, podając jej historię, początkowe i obecne przeznaczenie (o ile nadal istnieje), położenie (obecne nazwy ulic) oraz podstawowe dane o niej, uzupełniając te informacje o dodatkowe ciekawe informacje dotyczące danego obiektu lub jego historii.

1. BUDOWLE SAKRALNE

SYNAGOGA W BIELSKU

Jedną z najciekawszych budowli sakralnych zaprojektowanych przez Karola Korna była Bielska synagoga (ilustr. 2 i 4), która została zbudowana w latach 1880-1881 i była jego architektonicznym debiutem. Projekt synagogi, w bardzo ciekawym, charakterystycznym i przyciągającym uwagę tzw. stylu mauretańskim (Tzw. Styl mauretański (pod tym określeniem kryje się bardzo wiele motywów) został dość powszechnie uznany za, zarówno przez architektów, jak i użytkowników, za „styl narodowy żydowski”ⁱⁱ), w znacznym stopniu wzorowany na synagogach Wiednia i Budapesztu (zwłaszcza na budapesztańskiej synagodze projektu Ludwika van Förstera z 1860r.), został opracowany wspólnie przez Karola Korna, oraz wiedeńskiego architekta, Ludwika Schöne. Budowa została poprowadzona przez firmę innego bielskiego architekta, Emanuela Rosta, a nadzór architektoniczny nad nią sprawował Karol Korn. Zbudowana była na planie prostokąta z dwiema kwadratowymi u podstawy wieżami we wschodniej jej części. Powyżej dachu wieże przybierały w przekroju formę ośmiokątów foremnych, a zwieńczone były cebulastymi kopułami. Także cebu-

lastego kształtu sterczyny wieńczyły naroża niższej znacznie od wież, ledwo wystającej ponad dach attyki o kwadratowym przekroju umieszczonej samotnie z przeciwległej strony. Budowla posiadała dużą ilość wysokich, półkoliście zwieńczonych okien, rozmieszczonych zarówno na ścianach głównej bryły, jak i ścianach wież (w przypadku tych umieszczonych na ścianach głównej bryły były one dzielone w środku kolumną na dwie części). Elewacje gmachu były utrzymane w kontrastującym zestawieniu czerwono-białym cegły oraz jasnego tynku i tworzyły neoromański kostium wzbogacony motywami mauretańsko-orientalnymi zgodnie z ówczesną praktyką architektury synagogałnej, która powszechnie odwoływała się do akcentów wschodnich.ⁱⁱⁱ Budowla reprezentowała styl wczesnego historyzmu. Najwięcej rozwiązań architektonicznych zostało zaczerpniętych ze sztuki romańskiej, a duża ilość motywów zdobniczych – ze stylu mauretańsko-orientalnego. O tej synagodze współcześni teoretycy architektury wyrażali pogląd, iż jest „najbardziej uderzającą i niezwykłą budowlą miasta”^{iv}. Niestety, synagoga w Bielsku nie zachowała się do dnia dzisiejszego – została doszczętnie barbarzyńsko spalona 13 września 1939 r. przez wkraczające do Bielska wojska hitlerowskie. Dzisiaj możemy jej piękno podziwiać jedynie na starych zdjęciach i widokówkach. W miejscu, w którym stała znajduje się teraz plac przed teatrem lalkowym „Banialuka” (istniejącym w przebudowanym budynku dawnego żydowskiego domu kultury im. Chaima Nachmanna Bialika), oraz wznosi się pawilon Galerii Bielskiej Biura Wystaw Artystycznych. Jedyną pamiątką po synagodze jest brązowa tablica, wykonana przez rzeźbiarza B. Krzysztofa, umieszczona w ścianie BWA informująca w języku polskim i hebrajskim o tym, że stała tu kiedyś synagoga (ilustr. 3).

SYNAGOGA W BIAŁEJ

Podobnie, jak synagoga w Bielsku, ta w Białej (ilustr. 5) także już, niestety, nie istnieje. Wzniesiona została ona w roku 1889 (oddana do użytku 22 IX 1889r.). Różniła się ona dość mocno od synagogi w Bielsku pod względem konstrukcji, jak i ilości dekoracji zewnętrznych (niestety, w przypadku obu synagog nie zachowały się żadne przekazy mówiące o dekoracjach wewnętrznych). Plan białskiej synagogi przypomina odwróconą do góry nogami literę „T”. Część wejściowa była wyższa od reszty budowli, a nad nią znajdowała się dominująca w całej bryle kopuła. W ścianach budowli znajdowały się regularnie rozmieszczone, wysokie, pół-

koliście zwieńczone okna. Jak już wspomniałem wyżej, dekoracje zewnętrzne świątyni były dużo skromniejsze, niż w przypadku synagogi w Bielsku; cechą łączącą obie te budowle były jednak górne części łuków wieńczących okna: w obu synagogach zastosowano w tym miejscu takie same motywy dekoracyjne, polegające na naprzemiennym występowaniu jasnych i ciemnych elementów.

DOM PRZEDPOGRZEBOWY PRZY CMENTARZU ŻYDOWSKIM W BIELSKU

Dom przedpogrzebowy (ilustr. 6 i 7) pełni funkcję budowli sakralnej, w której odbywają się nabożeństwa żałobne, oraz obiektu mieszkalnego dla opiekuna cmentarza. Istniejący obecnie budynek domu przedpogrzebowego na cmentarzu żydowskim w Bielsku-Białej przy ulicy Cieszyńskiej został wybudowany przez Karola Korna w 1885r. Istnieje na miejscu będącego tam wcześniej, znacznie mniejszego domu przedpogrzebowego wybudowanego przez Andrzeja Walczoka w roku 1867, który uległ spaleniowi. Budynek składa się z hali głównej oraz z dwóch niższych skrzydeł (we wschodnim znajduje się mieszkanie opiekuna cmentarza). Bardzo charakterystyczna jest elewacja domu przedpogrzebowego, w której, podobnie jak w przypadku synagog w Bielsku i Białej, zastosowano kontrast naprzemiennie występujących pasów barwnych: ceglano-czerwonego i kremowożółtego. Na zwieńczeniu środkowej części elewacji północnej znajdują się słowa: *Wszyscy przed Bogiem są równi*” Wewnątrz domu znajdują się wspinałki, unikalne w skali regionu polichromie sufitowe, rozmieszczone na czterech rodzajach kasetonów (na każdym takie samo malowidło) pokrywających strop. Obecnie dom przedpogrzebowy nadal spełnia swą początkową funkcję. Jest ponadto jedynym istniejącym obecnie żydowskim zabytkowym obiektem sakralnym w mieście.

INNE SYNAGOGI WYBUDOWANE PRZEZ KAROLA KORNA

Karol Korn budował i przebudowywał synagogi także poza Bielskiem i Białą. Jest on autorem przebudowy Wielkiej Synagogi w Oświęcimiu (ilustr. 8) w latach 1899-1900. Nadał wówczas świątyni styl neoromańsko-mauretański, podobny do tego, jaki posiadała wspomniana synagoga w Bielsku. Szczególnie interesującym elementem Wielkiej Synagogi była jej fasada, łącząca w sobie cechy stylu mauretańskiego, neoromańskiego, neogotyckiego i arkadowego. Wykonawcami przebudowy świątyni według projektu bielskiego architekta byli kolejno: Gustaw Bleichert i Wiktor Bür-

da. Podobnie jak świątynie w Bielsku i Białej, Wielka Synagoga została zniszczona przez hitlerowców 29/30 XI 1939r. Istniała ona przy ulicy Berka Joselewicza (wtedy – ul. Żydowskiej) w Oświęcimiu.

Korn jest także twórcą synagogi w swoich rodzinnych Wadowicach (ilustr.9). Wybudowana została ona w latach 1885-1889. Stała przy obecnej ulicy Gimnazjalnej w Wadowicach. Niestety, podzieliła ona los wszystkich opisywanych wyżej synagog – w 1939r. została wysadzona w powietrze przez hitlerowców. Architektowi temu zawdzięczała również swoje istnienie synagoga w Andrychowiu (ilustr. 10).

KOŚCIOŁY

Oprócz synagog, Karol Korn tworzył także kościoły chrześcijańskie. Przykładem kościoła wybudowanego przez bielskiego architekta może być świątynia w Krzeszowie k. Żywca (ilustr. 11, 12, 13 i 14). Budowa rozpoczęła się 30 VII 1901r., a poprowadziła ją firma budowlana Karola Korna. Ostatnie prace wykończeniowe zakończono jesienią 1902r. Kościół w Krzeszowie reprezentuje styl neogotycki; jego głównym materiałem budulcowym jest cegła i kamień, a kolorystycznie utrzymany jest w barwach ceglastej, szarej i białej.

Oprócz kościoła w Krzeszowie, Karol Korn jest także twórcą kościołów w Choczni, Gierałtowicach i Lipowej.

2. BUDOWLE UŻYTECZNOŚCI PUBLICZNEJ

DWORZEC GŁÓWNY W BIELSKU-BIAŁEJ

Obecny główny dworzec kolejowy w Bielsku-Białej (ilustr. 15, 16 i 17) powstał w roku 1889. Zastąpił on stary dworzec (wybudowany ok. 1860r.), nie odpowiadający już wówczas potrzebom bielskiego węzła kolejowego. Tzw. nowy dworzec kolejowy został wzniesiony... według projektu bielskiego architekta Karola Schultza, przez firmę budowlaną Karola Korna... Zbudowano go w rekordowym tempie: plany budowli ukończono w maju, i natychmiast przystąpiono do realizacji, roboty budowlane, które trwały 140 dni roboczych zakończono 30 listopada.^v Dworzec oddano do użytku 8 I 1890r., a pierwszy pociąg przyjechał nań 25 II 1890r. o godzinie 5:52. Budowla utrzymana jest w stylu typowym dla austriackich dworców prowincjonalnych. Utrzymana jest w jasnej kolorystyce opierającej się na

barwach jasnopomarańczowej i kremowożółtej. Na umieszczonych nad wejściem marmurowych tablicach znajduje się złożony napis *K. K. privilegirte /Kais. Ferd. Nordbahn* („Cesarsko-królewska uprzywilejowana / Kolej Północna Cesarza Ferdynanda.”). Wewnątrz dworca znajdują się ozdobne polichromie sufitowe (z odwrotnym, nie heraldycznym przedstawieniem barw pół tarczy herbu Bielska) wykonane przez firmę Wild & Weygand. Obecnie dworzec nadal pełni swoją początkową funkcję, stanowiąc własność Polskich Kolei Państwowych. Po generalnym remoncie, m.in. piaskowaniu ścian zewnętrznych, co pozwoliło wydobyć pierwotne piękno oryginalnej cegły i odkryciu i renowacji oryginalnych polichromii dworzec stanowi piękną wizytówkę miasta i pierwszą atrakcję turystyczną dla wszystkich przyjeżdżających koleją a także transportem drogowym ze strony Katowic.

Karol Korn jest również twórcą dworców w innych miejscowościach: w Dziedzicach (ilustr. 18), Boguminie, Morawskiej Ostrawie, Gruszowie, Stauding, Bilovcu...

HOTEL „GRAND”

Hotel (ilustr. 19) znajdujący się przy ulicy Barlickiego 15 (wówczas Kolejowej) w Bielsku-Białej został zaprojektowany przez Karola Korna, natomiast wykonaniem zajęło się przedsiębiorstwo budowlane Ignacego Amstera. Przyczyną jego powstania był intensywny rozwój zabudowy tej części miasta wskutek powstania dworca kolejowego. Przy tej ulicy mieściło się wówczas wiele przedsiębiorstw spedycyjnych, oraz hoteli. Budynek powstał w roku 1884.

POCZTA GŁÓWNA W BIELSKU-BIAŁEJ

Budynek Poczty Głównej w Bielsku-Białej (ilustr. 20, 21 i 22) należy do najbardziej charakterystycznych fragmentów zabudowy miasta (często pojawiającym się na widokówkach miasta i będący stałym elementem we wszelkich fotograficznych -albumowych wydawnictwach dotyczących Bielska-Białej) i wywiera bardzo istotny wpływ na wizerunek architektoniczny jego centralnej części. W odróżnieniu od opisanego wyżej Dworca Głównego, budynek został zarówno zaprojektowany przez Karola Korna, jak i wybudowany przez jego firmę budowlaną. Poczta Główna została zbudowana w latach 1897-1898. Charakterystyczną cechą budynku jest dominująca w jego bryle kopuła wieńcząca narożną, okrągłą część budyn-

ku, od której odchodzą pod kątem ostrym dwa skrzydła ciągnące się wzdłuż przyległych do budowli ulic. Budynek znajduje się przy ulicy 1 Maja 2 i pomimo upływu ponad stu lat od jego wybudowania nadal znakomicie, ku zadowoleniu bielszczan, pełni swoją początkową funkcję. Ponadto jest jednym z najbardziej lubianych i identyfikowanych przez bielszczan budynków w mieście.

SZPITAL POWSZECHNY

Szpital (ilustr. 23 i 24) jest kompleksem ceglanych budynków wzniesionych przy ulicy Wyspiańskiego 21. Program budowy opracowali w 1884r. inż. Jordan i dr. Tischler. Przy współpracy Karola Korna sporządzono na jego podstawie plan budowy, który został zatwierdzony w roku 1890. Budowę rozpoczęto w lecie 1891 r., kierował nią architekt Ignacy Ungwer, głównym wykonawcą było firma Korna. 1 sierpnia 1893r. szpital oddano do eksploatacji. ⁴¹W 1888r. szpitalowi nadano imię cesarza Franciszka Józefa z okazji 40-lecia panowania. Obecnie szpital, kilkakrotnie rozbudowywany, nadal funkcjonuje, jako Szpital Ogólny im. dr Edmunda Wojtyły (na cześć starszego brata papieża Jana Pawła II, który pracował tam jako lekarz i zmarł, zaraziwszy się od pacjenta płonicą).

HOTEL „PREZYDENT”

Hotel (ilustr. 25) został zbudowany w latach 1892-1893 dla Henryka Hochstimma. Budynek hotelu wznosi się przy ulicy 3 Maja 12. Został zaprojektowany przez Karola Korna i wykonany przez jego firmę budowlaną. Budynek jest zbudowany w stylu neorenesansowym i posiada trzy piętra oraz poddasze. Wyraźnie wyodrębniona jest z fasady, głównie za pomocą dekoracji, środkowa jej część: dach nad nią jest znacznie wyżej sklepiony, niż nad resztą budynku, tylko wzdłuż niej na fasadzie ciągnie się balkon (na pierwszym piętrze), od którego poziomu wyrastają pilastry sięgające gzymsu oddzielającego piętro pierwsze od drugiego. Hotel początkowo nazywał się *Kaiserhof* (Dwór cesarski). W 1899r. przeprowadzona została dobudowa wielkiej Sali na skarpie, co spowodowało problemy finansowe właściciela, który zmuszony został do sprzedaży hotelu. W roku następnym nabył go Karol Korn, który, w 1901r. wdzierzałwił go Eugeniuszowi Szarce z Komorna na Węgrzech. Bielski architekt przestał ostatecznie być właścicielem hotelu w I 1904r., kiedy to Szarka kupił ten obiekt. Obecnie hotel funkcjonuje pod nazwą „Prezydent”, nadaną mu na cześć Gabriela

Narutowicza, pierwszego prezydenta II Rzeczypospolitej. Zarówno sam budynek jak i jego nazwa stanowią trwały element historycznej tradycji miasta i element tożsamości jego mieszkańców, czego potwierdzeniem jest gwałtowna, negatywna reakcja społeczeństwa na wszelkie propozycje zmian w wyglądzie, przeznaczeniu czy jak ostatnio zmianie nazwy (nawet tak pozornie drobnej jak „President” zamiast „Prezydent”).

Warto zaznaczyć, że Karol Korn, oprócz hoteli w Bielsku-Białej jest także twórcą np. hotelu „Royal” w Krakowie, usytuowanego tuż obok Wawelu, zresztą do dziś używanego.

KOMUNALNA KASA OSZCZĘDNOŚCI W BIELSKU

Budynek ten (ilustr. 26) został zbudowany w 1889r. według projektu Karola Korna, na miejscu, w którym niegdyś stał dolny młyn zamkowy, przebudowany w latach 30-tych XIX w. przez Karola Fryderyka Zipsa na fabrykę włókienniczą (znajdowało się w niej pierwsze w mieście krosno mechaniczne), która spaliła się w XII 1886r. Gmach Kasy Oszczędności Miasta Bielska oddano do użytku w IV roku 1889. Od końca tego roku południową część parteru tego budynku zajmowała kawiarnia „Europa”. Później (m.in. podczas II Wojny Światowej) znajdowała się tu kawiarnia Józefa Bauera. Obecnie parter gmachu zajmowany jest przez restaurację „Patria” (swego czasu jednego z najbardziej reprezentacyjnych lokali Bielska-Białej), piętro zaś jest zajmowane m.in. przez kancelarie renomowanych bielskich adwokatów. Obecny adres to ul. Wzgórze 19.

REMIZY STRAŻACKIE

Bielskiemu architektowi zawdzięczają istnienie dwie remizy strażackie: przy ulicy Sobieskiego 6 (ilustr. 27) oraz przy Placu Ratuszowym 9 (ilustr. 28). Ta pierwsza wybudowana została w roku 1886, (warto nadmienić, że posiadała ona jedną z pierwszych w monarchii austro-węgierskiej central telefonicznych ze 150 abonentami^{vii}), natomiast druga - w latach 1890-1891. Budynek powstały jako remiza dla Bielsko-Bialskiej Ochotniczej Straży Pożarnej założonego ok. 1863r. z inicjatywy Towarzystwa Gimnastycznego. Budynek przy obecnym Palcu Ratuszowym był większy od bielskiej remizy, z powodu jego istnienia, plac zwany był przez pewien czas *Feuerwehrplatz* (Plac Straży Ogniowej). Bialska remiza nadal spełnia swoją pierwotną funkcję, budynek przy ulicy Sobieskiego 6-wybu-

dowany w stylu neoromańskim, z herbem Bielska na szczycie - służy natomiast jako siedziba Polskiego Czerwonego Krzyża.

SĄD GRODZKI

Przy ulicy Słowackiego 15 wznosi się rozległy, okazały budynek (ilustr. 29), w którym niegdyś mieścił się Sąd Grodzki. Twórcą tego obiektu także jest Karol Korn a zbudowany został on roku 1898. Obecnie w budynku mieści się Liceum Ogólnokształcące nr IV im. Komisji Edukacji Narodowej.

SCHRONISKO NA SZYNDZIELNI

Karolowi Kornowi zawdzięczamy także istnienie schroniska na Szyndzielni, które było także pierwszym murowanym schroniskiem istniejącym w Beskidach. Projekt budowli na podstawie szkiców Wilhelma Schlesingera, farbiarza z Białej, opracował architekt Karol Korn, jego też firma przeprowadziła budowę, m.in. roboty murarskie wykonali włoscy kamieniarze.^{viii} Przedsięwzięciu przychylnie były ówczesne władze miasta, toteż budowa zakończyła się bardzo szybko. Schronisko zaprojektowane było na wzór schroniska alpejskiego - posiada charakterystyczną wieżyczkę. Do dzisiejszych czasów budynek schroniska zmienił się w bardzo niewielkim stopniu - dobudowano jedynie południowy, parterowy pawilon, współgrający zresztą dość dobrze z całością budowli. Tak jak było dawniej; dziś charakterystyczna kwadratowa wieża budowli zwieńczona łamanym dachem nadal wita zmęczonych wędrowaniem po górach turystów, zapraszając do ciepłego, przytulnego wnętrza schroniska, gdzie można odpocząć, zjeść, napić się, po czym znów wyruszyć na odkrywanie piękna naszych gór. Nie tylko dla okolicznych mieszkańców, lecz i dla rzeszy turystów, którzy dzięki kolejce linowej dotarli na szczyt Szyndzielni w pamięci pozostaje pobyt w tym przepięknym, mającym własny niepowtarzalny klimat schronisku.

3. BUDOWLE MIESZKALNE

KAMIENICE PRZY ULICY 3 MAJA

Reprezentacyjna pierzeja głównej miejskiej ulicy jest swoistą galerią jednego autora – bielskiego architekta Karla Korna, który zabudował wręcz to miasto swoimi dziełami.^{ix} Oprócz wyżej wspomnianego Hotelu *Kaiserhof* jest z całą pewnością także architektem domów pod numerami: 3 (kamienica Förstera wybudowana w roku 1898 - ilustr. 32), 5 (kamienica Fischera wybudowana w 1901r. - ilustr. 32), 9a (wybudowanej w roku 1903 - ilustr. 33) 13, a prawdopodobnie też 19 (ilustr. 35), 21, 23, 25, 27, 29 (wybudowanych ok. 1895r.) przy ulicy 3 Maja. Większość z budynków wzniesionych przy tej ulicy przez niego zachowała się do dzisiaj i to w bardzo dobrym stanie. Wszystkie kamienice zaprojektowane tam przez niego komponują się w swoistą całość i każda z nich z osobna posiada duże wartości estetyczne, ale kilka z nich wyróżnia się znacznie spośród pozostałych. Najbardziej spośród pierzei przy głównej ulicy miasta, moim zdaniem, wyróżnia się neobarokowy pałacyk zwany kamienicą Michla (3 Maja 13 - ilustr. 34), dzięki jej charakterystycznemu, wysokiemu, spiczastemu hełmowi narożnej części. Nazwa kamienicy pochodzi od nazwiska początkowego jej właściciela, notariusza, dra Alfreda Michla. Wybudowana została przez Karola Korna w roku 1895. Dość podobna do niej, zwłaszcza pod względem tej samej koncepcji wyróżnienia części narożnej budowli, tym razem za pomocą umieszczonej nad nią kopuły jest tzw. kamienica Mikescha stojąca przy tej samej ulicy pod numerem 27 (ilustr. 36), której bielski architekt prawdopodobnie także był twórcą. Wśród tych kamienic wyróżnia się także stojąca pod adresem 3 Maja 15 okazała willa znanego dobrodzieja miasta, przemysłowca i finansisty, Teodora Sixta (ilustr. 30 i 31), właściciela farbiarni sukna w Wapienicy. Nad jej bryłą dominuje czworokątna wieża o charakterystycznym dachu w kształcie ściętego ostrosłupa. Po śmierci jej właściciela, została, na mocy jego testamentu, przekazana miastu i była miejscem zamieszkania kilku kolejnych burmistrzów. Niegdyś do na teren willi Sixta można było wejść od strony obecnej ulicy 3 Maja, ale teraz wejście jest możliwe tylko z ulicy Mickiewicza 24. Obecnie willa pełni funkcję rektoratu Akademii Techniczno-Humanistycznej – reprezentacyjne willa po generalnym remoncie i adaptacji na potrzeby uczelni bardzo dobrze harmonizuje z „dostojeństwem” funkcji, jaką pełni rektorat. Wszystkie te domy tworzą, jak już wyżej wspomniałem, pierzeję wzdłuż głównej ulicy Bielska, nadając tej jednej z wizytówek miasta swoisty, niepowtarzalny klimat i piękno, które byłoby jeszcze bar-

dziej widoczne, gdyby podjęto się renowacji elewacji tych kamienic, które mocno ucierpiały wskutek wzmożonego ruchu kołowego na ulicy i emisji spalin.

INNE KAMIENICE I DOMY PRYWATNE

Jedną z ciekawszych kamienic wybudowanych przez Karola Korna jest ta mieszcząca się przy ulicy Gazowniczej 1 (na rogu ulicy Gazowniczej i Mostowej - ilustr. 37). Kamienica ta została wybudowana w latach 1898-1899 i należała do rodziny Brüll, właścicieli największego w Bielsku przedsiębiorstwa spedycyjnego „Adolf Brüll i synowie”. Budowę zlecił Artur Brüll, syn Adolfa. Podobnie jak w przypadku dwóch kamienic z ulicy 3 Maja (13 i 27), w bryle budynku szczególnie wyróżniona jest część narożna, za pomocą wystającego fragmentu dachu. Kamienica przetrwała do czasów obecnych. Obecnie, niestety w bardzo złym stanie, dalej pełni funkcję mieszkalną, a część pomieszczeń zajmują biura poselskie.

Inną charakterystyczną budowlą zawdzięczającą swoje istnienie Kornowi jest kamienica Wiktora Burdy wybudowana przezeń w latach 1892-1893 przy ówczesnej ulicy Głównej 10 (obecnie 11 Listopada 10 i 10a ilustr. 38 i 39). Budynek został wzniesiony nad rzeką Białą i właśnie w jej kierunku zwrócona jest jego najbardziej okazała część z płaskim wykuszem w środkowej części ściany, obramowanej dwiema podwójnymi kolumnami, na których wspiera się przyklejony do ściany łuk dźwigający wysuniętą także część dachu. Obecnie na parterze kamienicy znajdują się sklepy.

Przy ulicy Barlickiego 2 wznosi się piętrowa, narożna kamienica należąca niegdyś do Ludwika Sachsa, której twórcą także jest Karol Korn. Budynek ten został wybudowany w 1889r. Dziś na parterze kamienicy, jak zresztą w przypadku całej okolicznej zabudowy, istnieją sklepy.

Karol Korn jest twórcą bardzo dużej liczby budynków mieszkalnych: kamienicy na rogu ulic Mickiewicza i Sienkiewicza (tzw. Kamienica Rappaporta wybudowana w roku 1881 - ilustr. 40), przy ulicy Mickiewicza 29 (kamienica Scholtza wzniesionej w roku 1903), domu przy ulicy Moniuszki 7 (tzw. Dom Franza Tichy'ego, wybudowany w 1890r.), kamienicy na rogu ulic Przekop i Powstańców śląskich (ukończona w 1897r.), willi przy ulicy Wita Stwosza 8 (ukończonej w roku 1903 - ilustr. 41), domu przy zbiegu ulic Pankiewicza i Orkana (ukończonego w roku 1893) oraz prawdopodobnie trzech kamienic na ulicy Przybyły pod numerami: 1 (wzniesiona ok. 1899r. - ilustr. 42), 7 (ukończonej w latach 1900-1901, prawdopodobnie własnej architekta - ilustr. 43) i 11 (wybudowanej ok. 1889r. - ilustr. 44).

KAMIENICA KAROLA KORNA

W latach 1882-1883, Karol Korn zbudował przy obecnej ulicy Mickiewicza 21 własną willę (ilustr. 45 i 46). Zbudowana została ona w stylu neo-renesansowym, w typie włoskiego pałacu miejskiego. Budynek ten ma wydłużoną sylwetkę, którą zamykają dwa płaskie ryzality zwieńczone trójkątnymi szczytami. Parter jest rustykowany, natomiast piętro - zdobione rytmicznie pilastrami i trójkątnymi przyczółkami nadokiennymi. Całość wieńczy balustradowa attyka. Akcent w fasadzie tego budynku stanowią rustykowane, jak cały zresztą parter, kolumny, umieszczone po dwie po obu stronach wejścia. Obecnie kamienica jest wykorzystywana nadal jako budynek mieszkalny, a część wynajęta została przez szkołę języków obcych. Nie mieszkają już w niej spadkobiercy Karola Korna.

WILLA W OLSZÓWCE

Willa w stylu cottage, znajdująca się przy ulicy Olszówki 46 (ilustr. 47 i 48), została wybudowana w 1890r. prawdopodobnie przez Karola Korna, który od 1887r. był właścicielem parceli, na której się znajduje. Zachowała się do czasów dzisiejszych. Jej charakterystycznymi cechami są zwarte proporcje oraz harmonijna linia dachu. Jest jednym z nielicznych, zachowanych do dzisiejszego czasu budynków o całkowicie drewnianej konstrukcji.

DOMEK PRZY KAMIENIOŁOMIE KORNA

W górnej części swojego kamieniołomu w Straconce (w owym czasie był to największy kamieniołom w okolicach Bielska), na stoku góry Hanslik, Karol Korn wybudował w latach osiemdziesiątych XIX w., domek, w którym mieściły się biura, szatnia i stołówka tzw. kantyna dla pracowników jego przedsiębiorstwa budowlanego, głównie dla włoskich robotników „ci rzemieślnicy pochodzący z leżącego na południowo-zachodnich rubieżach monarchii Tyrolu, znani są powszechnie jako niezrównani rzeźbiarze i kamieniarze.”^xTo głównie ich dziełem były prace murarskie przy budowie schroniska na Szyndzielni. Domek nie przetrwał do dzisiejszych czasów - w 1919r. sprzedano go arcyksięciu żywieckiemu, Karolowi Stefanowi Habsburgowi, który zlecił jego rozbiórkę w 1932r.

4. BUDOWLE PRZEMYSŁOWE

Karol Korn, oprócz budownictwa na potrzeby osób prywatnych, obiektów sakralnych i budynków użyteczności publicznej, zajmował się także architekturą przemysłową. W ramach tej ostatniej jest on twórcą rafinerii w Czechowicach, walcowni w Dziedzicach, oraz fabryki mebli w Jasienicy (dzisiejsza siedziba znanej nie tylko w Polsce firmy Fabryka Mebli Giętych - ilustr. 49 i 50). W Bielsku jego dziełem jest dawna fabryka Fränkla stojąca przy ulicy Kazimierza Wielkiego 1, a wybudowana przez Karola Korna w roku 1887.

III. DZIAŁALNOŚĆ FIRMY „KAROL KORN”

O ile ze znalezieniem źródeł mówiących o życiu Karola Korna miałem spory problem, o tyle nie udało mi się znaleźć właściwie żadnych źródeł dotyczących działalności jego firmy, oprócz wzmianek przy artykułach biograficznych na jego temat, oraz opisach niektórych budowli przez tą firmę wykonanych. Niemniej, podejmując się tematu życia i dokonań Karola Korna, nie mogę pominąć tak ważnego w tym temacie aspektu, jak działalność jego firmy.

Jak wiele już razy podczas tej pracy wspominałem, Karol Korn znany był nie tylko jako architekt, ale również jako właściciel firmy budowlanej „Karl Korn”. Koncesję na jej prowadzenie otrzymał w 1882r. Działalność budowlana Korna nie zawsze szła w parze z jego działalnością architektoniczną. Zdarzało się nieraz, że firma Karola Korna zajmowała się budową według planów sporządzonych przez innych architektów. Tak było w przypadku dworca kolejowego w Bielsku (prawdopodobnie jednak Karol Korn miał dość duży wpływ na decyzję o kształcie o ostatecznym kształcie budowli, gdyż widoczne jest w niej charakterystyczne zestawienie kolorystyczne, którego bielski architekt użył w projektowanych przez niego synagogach w Bielsku i Białej oraz domu przedpogrzebowym przy cmentarzu żydowskim). Bywały też sytuacje odwrotne, kiedy według planów Korna powstawały budowle realizowane przez inne niż firma „Karl Korn” przedsiębiorstwa; tu z kolei za przykład może posłużyć synagoga w Bielsku budowana według planów Karola Korna przez firmę Emanuela Rosta.

Po śmierci Karola Korna w 1906r. jego firmę przejął syn architekta, Felix. Przedsiębiorstwo działało w Polsce okresie międzywojennym pod nazwą „Karol Korn budowlana spółka akcyjna Bielsko” (ilustr. 51). Projekty dalej sygnowane były podpisem „Karol Korn”. Firma wybudowała sporą ilość budynków w Bielsku i Białej w okresie międzywojennym. Przykładem może być choćby wybudowana przez tą firmę jej własna kancelaria architektoniczna (ukończona w roku 1920) przy ulicy Mickiewicza 21 (zbudo-

wana w podwórzu stojącej tam własnej willi architekta - ilustr. 52). Firma „Karol Korna” zaprojektowała także wille: Deutschów (ul. Piastowska 14, wybudowana po 1922r.- obecnie siedziba WKU w Bielsku-Białej - ilustr. 53 i 54), Tugendhatów (Przy ulicy Słowackiego 32, ukończoną w roku 1923- dalej pełniącą funkcję mieszkalną - ilustr. 55 i 56), Mückenbrunna (ul. Słowackiego 28, wybudowana w 1920r.- jedno z mieszkań zajmuje gabinet słynnego bielskiego neurologa dr. Olgierda Kossowskiego - ilustr. 57 i 58), większe budynki mieszkalne, jak gmach mieszkalno-biurowy Zakładów Górniczych „Silesia S.A.” (przy ul. Sixta 17, wybudowany w roku 1922 - obecnie, pięknie odnowiony pełni rolę siedziby Pierwszego Urzędu Skarbowego w Bielsku-Białej - ilustr. 59) lub dom mieszkalno-sklepowy przy ulicy 3 Maja 35 (w 1931r.), budynki urzędów, na przykład Powiatową Kasę Chorych (przy ulicy Krasińskiego 34, zaprojektowanej w 1924r., a ukończonej w 1927r.- po generalnym remoncie reprezentacyjna siedziba bielskiego Zakładu Ubezpieczeń Społecznych - ilustr. 60), oraz budynki przemysłowe, jak hala fabryczna firmy F. Vogt (zbudowana w roku 1922 przy Placu ratuszowym pod numerem 5- obecnie siedziba Banku Handlowego - ilustr. 62). Firma wykonywała także projekty, które nie doczekały się realizacji. Planowano, na przykład dobudowę Sali restauracyjnej i tarasu kawiarni przy hotelu „Prezydent” (plan sporządzono w roku 1929).

IV. POTOMKOWIE KAROLA KORNA

Jak napisałem w części mojej pracy poświęconej opisaniu życia Karola Korna, miał on z żoną Paula z domu Tugendhat trzech synów: Felixa, Ottona i Fritza. Jak napisałem już powyżej, Felix przejął firmę ojca po jego śmierci. W dniu agresji Niemiec na Polskę 1 IX 1939r., rozpoczynającej II Wojnę Światową Felix wraz ze swoją żoną Stefanią wyjechał do Lwowa. Po zajęciu miasta przez oddziały Armii Czerwonej zostali wywiezieni do Kazachstanu, gdzie zmarli. Ich syn, Karol Korn próbował po wojnie odzyskać majątek firmy, który został znacjonalizowany. Niestety, próby te nie zakończyły się powodzeniem. Zniechęcony Karol Korn sprzedał rodzinny dom i wyjechał z żoną do Izraela, gdzie pracował jako architekt. Jego dokonaniem w Izraelu jest np. zaprojektowanie znacznej części dzielnicy Givataim w Tel Awiwie.

Spadkobiercy założyli spółkę „Korn”, która stara się o odzyskanie utraconego majątku. W 2003r. udało się odzyskać stary, ceglany tartak z charakterystycznym wysokim kominem przy ul. Czechowickiej, niestety obiekt ten jest zachowany w fatalnym stanie (np. dach głównej hali jest zawalony). Wewnątrz tartaku zachowała się stara, ogromna (ok. 6m wysokości i 10m długości) maszyna parowa, służąca niegdyś do napędzania urządzeń tartacznych.

Obecnie potomkowie Karola Korna rozproszeni są na terenach Izraela, Stanów Zjednoczonych, Australii, Niemiec... Jedna z prawnuczek Karola Korna (wnuczka Felixa Korna) nadal mieszka w Bielsku-Białej, aktywnie uczestnicząc w życiu miasta.

ZAKOŃCZENIE

Karol Korn był wybitnym architektem i budowniczym; pozostawił po sobie dziesiątki budynków, budowli, projektów. Jego wpływ na wizerunek Bielska-Białej jest nie do przecenienia nie tylko w odniesieniu do czasów mu współczesnych. Piętno, jakie odcisnęła jego działalność na wizerunku miasta przetrwało do dnia dzisiejszego, w szczególności (choć nie tylko) w jego centralnej części, a ulica 3 Maja mogłaby bez wątpienia nosić nazwę alei Karola Korna – jeżeli jakiś budynek przy niej nie został zaprojektowany, bądź wzniesiony przez niego, to z reguły twórcą takiej budowli jest jego przedsiębiorstwo.

Po samym Kornie jako człowieku pozostało niewiele: bardzo skromne informacje biograficzne, wspomnienie, że był nie tylko genialnym architektem i budowniczym, ale także społecznikiem i filantropem. Wielki bielski budowniczy, autor pomnika cesarza Franciszka Józefa I sam się żadnego pomnika nie doczekał. Nawet jego nagrobek na bielskim cmentarzu żydowskim zaginął przed laty w niewyjaśnionych okolicznościach. „ Co roku pierwszego listopada po bielskim cmentarzu żydowskim przy ul. Cieszyńskiej oprowadza chętnych Jacek Proszyk, historyk zajmujący się bielskimi i bielskimi Żydami. – Tu właśnie pochowano Karola Korna – wskazuje zwiedzającym na zarośnięte bluszczem wgłębienie w ziemi. 11 lat temu imię Korna otrzymała bezimienna wcześniej, 50-metrowa uliczka między ulicami Piastowską a Żeromskiego. To jedyne miejsce, które przypomina najśłynniejszego bielskiego architekta i budowniczego.”^{xi} Dobrze, że Rada Miejska Bielska-Białej postanowiła nazwać jego imieniem jedną z ulic (a właściwie uliczek - ilustr. 63 i 64) miasta.

Niniejsze opracowanie jest moim własnym, małym pomnikiem dla wielkiego bielszczanina, wyrazem mojego podziwu dla wszystkiego, czego dokonał w swoim życiu, moim osobistym hołdem i wyrazem wdzięczności dla wielkiego człowieka, o którym tak mało wiemy i którego tak mało pamiętamy, pomimo, że poprzez jego dorobek obcujemy z nim w tym mieście w praktyce każdego dnia i na każdym kroku.

PRZYPISY

- ⁱ Jacek Proszyk, *Cmentarz Żydowski w Bielsku-Białej*, Bielsko-Biała 2002, str. 226
- ⁱⁱ Eleonora Bergman, *Synagogi Śląska*, Katowice 2007 [w] *Zabytki kultury żydowskiej w województwie śląskim* – pod redakcją Gabrieli Bożek, str.10
- ⁱⁱⁱ Ewa Chojecka, *Architektura i urbanistyka Bielska-Białej do roku 1939*, Bielsko-Biała 1994, str.49
- ^{iv} Tamże, str.50
- ^v Piotr Kenig, Wojciech Kominiak, *Bielsko-Biała i okolice na dawnej pocztówce w czasach monarchii austro-węgierskiej*, Bielsko-Biała 2001, str.72
- ^{vi} Tamże, str.91
- ^{vii} Jerzy Polak, *Przewodnik po Bielsku-Białej*, Bielsko-Biała 2000, str.61
- ^{viii} Piotr Kenig, Wojciech Kominiak, *Bielsko-Biała i okolice na dawnej pocztówce w czasach monarchii austro-węgierskiej*, Bielsko-Biała 2001, str. 144
- ^{ix} Ewa Janoszek, *Miasto ponownie odkrywane...* [w] „Mówią Wieki”, nr 12, grudzień 2006
- ^x Piotr Kenig, Wojciech Kominiak, *Bielsko-Biała i okolice na dawnej pocztówce w czasach monarchii austro-węgierskiej*, Bielsko-Biała 2001, str. 202
- ^{xi} Ewa Furtak, Jacek Trzeciak, *Człowiek, który zbudował Bielsko* – via Internet: <http://miasta.gazeta.pl/katowice/2029020,35055.3798674.html> – 22 XII 2006r.

BIBLIOGRAFIA

1. Jacek Proszyk; *Cmentarz Żydowski w Bielsku-Białej*, Bielsko-Biała 2002.
2. Eleonora Bergman; *Synagogi Śląska*, [w] *Zabytki kultury żydowskiej w województwie śląskim*, red. Gabriela Bożek, Katowice 2007, str. 7-13
3. Jerzy Polak; *Przewodnik po Bielsku-Białej*, Bielsko-Biała 2000.
4. Piotr Kenig, Wojciech Kominiak; *Bielsko-Biała i okolice na dawnej pocztówce w czasach monarchii austro-węgierskiej*; Bielsko-Biała 2001.
5. Monika Broda, Wiesław Ćwikowski; *Bielsko-Biała i okolice – historia pocztówką napisana*; Bielsko-Biała 2002.
6. Ewa Chojecka; *Miasto jako dzieło sztuki – Architektura i urbanistyka Bielska-Białej do 1939 roku*; Bielsko-Biała 1994.
7. Ewa Janoszek; *Miasto ponownie odkrywane...* [w] „Mówią wieki”; 2006, nr 12/06 (564) str. 26-31.
8. Ewa Furtak, Jacek Trzeciak; *Człowiek, który zbudował Bielsko* - via Internet - <http://miasta.gazeta.pl/katowice/2029090,35055,3798674.html> – 22 XII 2006r.
9. Wielka Synagoga – via Internet - http://www.ajcf.pl/ajcf/menu/town/places/great_synagogue.html - 20 II 2008r.